

Suhted Venemaaga ja kommunismipärandi ületamise katsed¹

TUNNE KELAM
Euroopa Parlamendi liige
2004–2019

Mõtlemapanev kontrast – ühelt poolt natsismi ja selle tunnuste taunimine ning teiselt poolt kommunismiga seotu käsitlemine minevikuna, iga riigi erasjana.

Euroopa Liidu 2004. aasta suurlaienemine tõi kaasa mitte ainult arvulise, vaid ka sisulise muutuse – kümnest uuest liikmesriigist pärines kaheksa kommunistliku totalitarismi all kannatanud maadest. Neile lisandusid aastast 2007 Bulgaaria ja Rumeenia (lisaks 2013 Horvaatia). 21. sajandi esimese kümnendi lõpuks olid 27 liikmesriigist kümme kommunistliku diktatuuri pikaajase kogemusega. Vana Euroopa kõhklused uustulnukate ja nende erineva tausta suhtes olid selgelt tuntavad juba liitumiseelsel perioodil. Kuid esialgu aitas kahtlusi ületada optimistlik lootus, et globaliseeruv maailm on demokraatia,

avatud turgude, seaduskorra ja inimõiguste kaitse raames nii või teisiti määratud ühinemisele ja koostööle. Silma torkas siiski peaaegu täielik huvi puudumine Ida-Euroopa uute liikmete mineviku vastu. Selline hoiak jätkus aastaid, ehkki idaeurooplased korraldasid oma lähiminekut tutvustamiseks arvukaid üritusi. Mäletan A. Wajda uue filmi „Katyn“ demonstratsiooni Euroopa Parlamendi (EP) ühes suurimas saalis Brüsselis. Väline mulje oli meeliülendav – mitusada inimest mahutavas ruumis ei jätkunud istmeid, paljud seisisid püsti. Aga kui presiidiumis istudes hakkasin nende sadade hulgas otsima oma vanast Euroopast pärit kolleege, sain tulemuseks kuraditosina. Kuid just nende informeerimiseks oli kogu üritus mõeldud.

BERLIINI MÜÜR PÜSIB MENTAALSES VORMIS

Taolises distantseerumises tundus olevat midagi sügavamalt kui aja või huvi puudus. Ikka ja jälle tekkis tunne, et hoolimata Berliini müüri mahakiskumisest 1989. aastal püsis taasühinenud Euroopas ka 15 aastat hiljem mentaalses vormis edasi too, euroopa rahvaste eraldamiseks mõeldud

¹ See on 4. ja viimane osa RiTo artiklite sarjast, milles autor meenutab esimest viieteist aastat Eesti eurosaadikuna Euroopa Parlamendis. Vt ka Kelam 2020, 2021a, 2021b.

rajatis. Meie siin ja nemad „sealt“. Selle nemad „sealt“ konkreetsemaks määratlemiseks – mentaalse barjääri ületamiseks – ei paistnud olevat erilist soovi. Kas alateadlik kartus Lääne kaasvastutuse ees Ida-Euroopa rahvaste saatuses? Kommunismi rolli teadvustamine ning selle olemuse analüüsimine tundus enamikule Lääne kolleegidest justnagu ebakindel, osaliselt mineeritud territoorium, millele astumine võinuks häirida senist mugavat enesekindlust Euroopa asjade ajamisel. Nii vastati katsetele Eesti minevikku selgitada pea-aegu rutiinselt: jah, muidugi, teil oli raske, aga nüüd on kõik see möödas! Oleme koos ja keskendame oma pingutused ühiselt parema tuleviku ehitamisele. Sellistes üleskutsetes tajusin võltsi nooti – parem ära vaata taha! Meenus vana tarkus: kes minevikku ei mäleta, see elab tulevikuta. Ja mõtlema pani üha selgemini tajutav kontrast – ühelt poolt Lääne kohustuslik natsismi ja selle tunnuste taunimine ning teiselt poolt kommunismiga seonduva käsitlemine minevikuna, iga riigi eraasjana. Lennart Meri oma eessõnas Stéphane Courtois' „Kommunismi Must Raamat: kuriteod, terror, repressioonid“ eestikeelsele väljaandele tõdes, et kommunismi kuritegusid eitatakse või õigustatakse eri ettekäändetel. Ei Idas ega Läänes ole toimunud enesepuhastust. Ükski riik pole end vabastanud oma kommunistlikust minevikust, nagu Saksamaa puhastati natsidest. Ja lisas, et minevikuga leppimine on vajalik, kuid see ei tohi toimuda ajaloolise tõe arvel. Kommunism ja natsism kandsid küll erinevaid mundeid, kuid nad olid kaksikud.

Just sellest kaksikvendade ideest lähtusime, argumenteerides ikka ja jälle kommunismipärandi suhtes selgele seisukohale jõudmise vajalikkust. Siiski ei jäänud Euroopa perekonna uued liikmed päris üksi. ELi suurima katuserakonna – Euroopa Rahvapartei – 2004. aasta kongress mõistis oma resolutsiooniga hukka totalitaarse kommunismi ning soovitas uuel Euroopa Parlamendil samalaadse

otsuse vastuvõtmist. Selleks kulus viis järgnevat aastat. Üheks põhiliseks argumendiks oli moodsa demokraatia võrdõiguslikkuse põhimõtte eiramine valdkonnas, mis puudutas kommunismi kuritegusid. Natsismi kuritegude ohvreile oli juba aastast 1946 antud rahvusvaheline garantii: „Ei iial enam!“. Kuivõrd totalitaarse kommunismi tegude suhtes puudub samalaadne rahvusvahelise autoriteediga, kõiki selgelt kohustav järeldus, langevad miljonid kommunistliku süsteemi ohvrid ebamäärasesse teise kategooriasse. Jah, juhtus ka teiega koledaid asju, aga nüüd on uued olud ja ehitame ühist tulevikku. „Ei iial enam!“ nende jaoks ei kehti. Lühinägelikkus, mis on osutunud mitte üksnes ebamoraalseks, vaid olemuslikult ohtlikuks terve Euroopa jaoks, nagu seda on lõplikult tõendanud aasta 2022.

Teiselt poolt toitis kommunismipärandi marginaliseerimist, selgest seisukohavõtust hoidumist ELi ning Venemaa üha tihenev partnerlus. Uuenevas Venemaal nähti üliolulist majandus- ning poliitilist koostööpartnerit. Suhted tuginesid 1994. aastal sõlmitud partnerlus- ja koostööleppetele, mida iga aasta uuendati. Lepe kinnitas majandusliku koostöö kõrval mõlema partneri lugupidamist demokraatlike printsiipide ja inimõiguste suhtes; Vene eksport Euroopa Liitu sai ulatuslikud soodustused. 2005. aastal ELi-Venemaa Moskva tippkohtumisel lepiti kokku ühtses teekaardis, millega asuti looma nelja koostööruumi: ühine majandusruum, ühine vabaduse, julgeoleku ning õigusraum, ühine välisjulgeoleku ruum ning teadusuuringute, haridus- ja kultuurialase koostöö ruum. Aastaks 2010 jõuti ELi ja Vene Föderatsiooni moderniseerimisalase partnerluse kavani. ELi liidritest enamik oli jõuliselt häälestatud üha süvenevale pikaajalisele koostööle Venemaaga, seda vaatamata president Putini võimuloleku esimesele viiele aastale, mida iseloomustas verine Tšetšeenia sõda, sõltumatu

meedia ahistamine ning süsteemne rünnak vabale ettevõtlusele (Hodorkovski arreteerimine 2003). Itaalia peaminister Silvio Berlusconi pakkus juba aastal 2002 Moskvaga tiheneva integratsiooni kaugema sammuna Venemaa astumist Euroopa Liitu. Ühel päeval pidavat see juhtuma, väitis Berlusconi. Ettepaneku lükkas aga tagasi Putin ise, kelle sõnul polevat Venemaa EL-liikmelisus kummagi poole huvides. Küll aga toetas Vene president võimalikult tihedat integratsiooni kavandatava nelja ruumi raames. Kreml kasutas kõikidel aladel oma huvides ära Brüsseli heausklikkust, nõudes kiiret viisavabaduse möönmist, toetust Maailma Kaubandusorganisatsiooni liikmeks saamisel ning püüdes saavutada vanade ELi liikmete mõistvat suhtumist uute liikmete siseasjadesse sekkumisel (vene vähemuste kaitse sildi all). Ida-Euroopa esindajad sattusid aastast 2004 selle kasvava koostööõhina lainesse, kuid enamik säilitas kaine suhtumise. Meiesuguste ülesanne oli juhtida tähelepanu Putini režiimi kulissidetagusele olemusele, järjepidevusele läänevaenuliku totalitaarse Nõukogude Liiduga ja sellest tulenevatele ohtudele. Peaprobleem, mida järjekindlalt tõstatasime, oli Venemaa küsitav usaldusväärsus.

VENEMAA PÜRIB EUROOPA NÕUKOGU LIIKMEKS

Vytautas Landsbergisel ja siinkirjutajal olid hoiatavad kogemused Venemaa lubaduste usaldusväärsusest juba meie Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee (ENPA) aegadest. Aastast 1992 pürgis Venemaa Euroopa Nõukogu liikmeks, kuid seda kompromiteeris esmajoones Moskva agressioon Tšetšeenias. Vene juhtkond oli eriti närviline, kuna enne neid võeti novembris 1995 ENPasse Ukraina. Tehti meeletult pingutusi, et Euroopa Nõukogu lõppude lõpuks langetaks positiivse otsuse ka Venemaa suhtes. ENPA plenaaristungi eel, jaanuaris 1996 tõusid kired haripunkti. Kasutasime

Landsbergise jt teiste Ida-Euroopa kolleegidega olukorda, püüdes Venemaa vastuvõtmise tingimustesse suruda võimalikult mitmeid konkreetseid nõudeid. Täiesti erandlikult Venemaa käitumismallist nõustus Vene delegatsioon praktiliselt kõigi parandusettepanekutega. Toon mõned näited: lahendada rahvusvahelised ja sisetülid rahumeelsete vahenditega, välistades resolutselt mis tahes kujul jõu

**Meil tuli juhtida
tähelepanu Putini
režiimi olemusele,
järjepidevusele
läänevaenuliku
totalitaarse Nõukogude
Liiduga ja sellest
tulenevatele ohtudele.**

kasutamise naabrite vastu; mõista hukka välisriikide jagamine kaheks kategooriaks, mille alusel mõningaid riike käsitletakse lähivälismaaks nimetatud Vene erihuvide tsoonina; lahendada olemasolevad rahvusvahelised piirivaidlused vastavalt rahvusvahelise õiguse põhimõtetele, tuginedes kehtivatele rahvusvahelistele lepingutele (vihje Tartu rahu kehtivusele); tuua inimõiguste rikkumise eest vastutavad isikud kohtu ette, eriti seoses Tšetšeenias toimuvate sündmustega.

Meie ettepanekute krooniks oli sissejuhatuse paragrahv 12: „Vene Föderatsioon abistab minevikus okupeeritud Balti riikidest deporteeritud

isikuid ja nende järeltulijaid kodumaale naasmisel spetsiaalsete repatrieerumis- ja kompensatsiooniprogrammide alusel, mida tuleb välja töötada“. Venemaa oli isegi – hetkeks – valmis tunnustama Balti riikide okupeerimist ja küüditamisi ning võtma vastutust ohvrite eest! Tõsi, meil polnud illusioone – teadsime, et hädaga sööb vanakurat kärbseid. Kuid oli tähtis niisugused momendid dokumenteerida. Ja üks konkreetne kohustus veel: paragrahv 9 kohaselt lubab Venemaa „ratifitseerida kuu kuu jooksul liikmekssaamisest 1994. aasta Vene ja Moldova valitsuste kokkuleppe ning jätkata 14. armee ja selle relvastuse väljaviimist Moldova territooriumilt vastavalt antud kokkuleppe 3aastasele graafikule.“ Ja muidugi lubas Venemaa heas tahtes ja täies mahus täita kõik ENPaga seotud kohustused ning nõuded.

Peaaegu midagi sellest lubatust ei täidetud. Moldovast aastaks 1997 Vene vägede väljaviimise kohustust tõstatati kümneid kordi, kuid probleem ise muundus külmunud konfliktiks ning demoraliseeris pigem Euroopa partnereid. Nende apellatsioonid Moskva poolt lubatu täitmisele kõlasid kurtidele kõrvadele. Vene väed on Moldova territooriumil ka praegu – 26 aastat hiljem. Venemaa on tekitanud kõik mõeldavad põhjused, et teda mitte usaldada.

PARTNERLUST VENEMAAGA EI SAA RAJADA ÜHISTELE VÄÄRTUSTELE

Ei saa väita, et kõik Lääne poliitikud oleksid olnud Venemaa lubaduste suhtes nii heausklikud. Chris Patten, ELi välispoliitika juht 1999–2004, edastab oma sädelevas raamatus „Not Quite the Diplomat“ (2005) esimese mulje kohtumise Vene presidendi kohusetäitja Putiniga. Tegemist oli Helsingis detsembris 1999 toimunud rutiinse ELi-Vene tippkohtumisega. Kokkusaamise esimesel päeval saabusid pahaendelised uudised plahvatus- test ja rohketest hukkunutest Tšetšeenia pealinnas Groznõis. Patten küsis Putinilt

selgitust. Too väitis, et ta polevat informeeritud (!!!), kuid lubas asja uurida. Putin naasis sõnumiga, et tegemist olevat tšetšeeni terroristide „omavärvaga“. Viimased olevat kogemata õhku lasknud omaenda salajase relvalao. Järgmisel hommikul, kui ELi pool esitas uusi küsimusi, vaatas Putin partnereile otse silma ning kordas oma narratiivi, mida selleks hetkeks enam keegi ei uskunud. Putini võimuletõusmist sillutav uus Tšetšeenia sõda oli alanud. Patten kirjutab, et talle pole kunagi varem nii jultunult valetatud ning tavaliselt esitatakse valesid paremas maskeeringus. Nad kõik teadsid, et Putin valetab ja too teadis, et teised teavad seda. Aga ta ei hoolinud sellest. Patten kirjutab, et nad lasid ta oma valedega õngekonksu otsast lahti – seekord ja edaspidigi. Chris Patten, keda vastse EP liikmena kohtasin tema ametiaja viimastel nädalatel, on jätkuvalt meeles kui ELi välispoliitika otsustuskindlaim ja selgeima visiooniga juht, kellega ükski tema neljast järglasest pole suutnud võistelda. Patten deklareeris hiljem avalikult, et Euroopal tuleb ilmselt töötada kõikehõlmava partnerluse suunas Venemaaga, kuid hetkel on nonsenss eeldada, et seda võiks rajada ühistele väärtustele. Ta tabas aega viitmata ära Putini kui professionaalse valeliku tõelise sisu.

Ma olin oma esimese mandaadi vältel EP delegatsiooni liige suhtlemisel Vene Duumaga. Ka seal oli minu ja Landsbergise ülesandeks tasakaalustada valitsevat entusiasmi, juhtides tähelepanu Vene poole inimõiguste rikkumistele ning pareerides samas rünnakuid Eesti vene vähemuse kohtlemise teemal. Oli tähtis, et suutsime säilitada oma rolli Vene partneri usaldusväärsuse eest hoiatajana. Inimõiguste probleemid kuulusid samuti ELi-Vene kohtumiste päevakorda, kuid rõhuasetus eri koostöövaldkondadele oli suuresti erinev. Üks kõrgem ametnik kirjeldas selliste kokkusaamiste õhkkonda nii: kui tuleb inimõiguste punkt, siis kaob venelaste nägudelt huvi. ELi pool esitab

loetelu oma muredest. See kuulatakse vaikides ära. Kas on küsimusi? Ei ole. Kõigile saabub kergendus. Punkt on ammendatud, protseduur täidetud, nüüd minnakse optimistlikult „asja“ juurde. Seda olukorras, kus Freedom House hindas aastal 2005 Venemaa arenguid suisa vastupidiselt, degradeerides ta senisest poolvaba-staatusest mittevabaks.

Epi hoiakute muutuse algust tähistas aasta 2005. Märtsis võeti EPs vastu Rootsi liberaali Cecilia Malmströmi raport, mis andis parlamendi hinnangu ELi-Vene suhete hetkeseisule. Hinnang oli kaines-tav: raport kahetses sügavalt, et Venemaa pühendumine demokraatialle, inimõiguste kaitsele, vabale meediale ning kohtute sõltumatusse on nõrgenenud ning tegi järelduse: senikaua kuni säärased muretektitavad arengud pole tagasi pööratud, takistavad nad ELi-Vene partnerlussuhete edenemist. Olime aktiivselt tegevad raporti ettevalmistamisel ning üheks tulemuseks oli EP üleskutse Venemaale loobuda alatiseks seisukohast, mille järgi Ida-Euroopa naabrid kuuluvad Venemaa mõjupiirkonda.

Malmströmi raporti puhul saavutasime veel ühe, meie põhiprobleemile osutava suunise. Selleks oli soovitus jõuda ühisele arusaamale Teise maailmasõja totalitaarsete ideoloogiate ja režiimide tekitatud hirmutegude suhtes, kuivõrd see on eluliselt tähtis, mõistmaks 21. sajandi poliitilisi ja moraalseid väljakutseid ning selleks, et alustada Venemaa ning ELi suhete kontekstis uut peatükki Ida-Euroopa riikide jaoks. Esitasin järgnevalt Malmströmi raportile viidates kirjaliku küsimuse ELi välispoliitika juhile Javier Solanale. Minu sõnul näitas antud raport, et on aeg ümber defineerida ELi vahekord Venemaaga. See tähendab praktilise tingimusliku lüli loomist Vene inimõiguste olukorra reaalse paranemise ning ELi-Vene partnerlussuhete edasise arengu vahel. Vajadus moodustada selline tingimuslik lülil ka ELi suhetes Hiina ja teiste autoritaarsete

riikidega jäi suure osa EP liikmete läbivaks nõudeks ka järgnevatel aastail.

MOSKVA PROPAGANDAST PIMESTATUD

9. mail 2005 korraldas president Putin Moskvast nn Isamaasõja võidu 60. juubeli puhul rahvusvahelise hiigeletenduse,

**Võit Hitleri üle
saavutati teise
totalitaarse riigi abiga,
kelle kehtestatud
ülevõim suures osas
Euroopas polnud
Hitlerist parem.**

kuhu olid kutsutud pea kõik maailma liidrid. Osalemast selles nõukoguliku ajaloonarratiivi apoteosis keeldusid kaks presidenti – Arnold Rüütel Eestist ning Leedu president Valdas Adamkus. Vahetult Moskva paraadile järgnes 15. ELi-Vene tippkohtumine. Putini propagandaüritus andis aga EP Ida-Euroopa saadikuile tõuke omapoolseks algatuseks kujundada esimest korda realistlik arusaam, mis juhtus Stalini „vabastatud“ Euroopa ida- ja lõunaosaga. Saavutasime 11. maiks omaalgatusliku debati Teise maailmasõja tagajärgede teemal, milles osalesid ka Moskvast naasnud ELi juhid. Euroopa Komisjoni tookordne president ning Luksemburgi peaminister Jean-Claude Juncker tunnistas Moskva-visiidi vaimus, et isiklikult võlgneb ta alati tänu

Punaarmeele, kes aitas tema kodumaal Hitleri okupatsioonist vabaneda. Õeldu oli nähtavasti emotsionaalne üldistus. Polnud võimalust kohe tema kõnele reageerida, kuid sain Junckerilt hiljem küsida, kas ta ei peaks olema tänulik pigem selle eest, et punaarmeeleste vabastavad saapad Luksemburgi territooriumile füüsiliselt siiski ei jõudnud?

Oluline oli tõsine debatt, mis EP saalis avardas senisest natsismi hukkamõistmisest ja liitlasvägede tunnustamisest sõnumini, et võit Hitleri üle saavutati teise totalitaarse riigi abiga, kelle kehtestatud ülevõim suures osas Euroopas polnud Hitlerist parem. Esitasin oma kõnes Briti ajaloolase Gregor Dallase („Poisoned Peace“, 2005) väite, mille järgi esimese viie sõjajärgse aasta vältel toimusid ainult üksi „vabastatud“ Ida-Euroopa riikides (Balti riigid välja arvatud) massilised represseioonid. Viimaste tulemusena ei suutnud äsjased natsistlikud koonduslaagrid uusi vange mahutada, vaid kinnipidamispaiku tuli kiirkorras juurde ehitada või siis ungarlasi, poolakaid, tšehhe jt Siberisse saata. Ainuüksi viie sõjajärgse aastaga mõrvati või hukkus selles „vabastatud“ Euroopa piirkonnas miljon inimest – seda rahuajal! Mõistagi ei saanud EP poolt 12. mail 2005 vastu võetud resolutsioon olla terviklik. Muide, sotsialistide grupi ametlik seisukoht soovitas erapooletust, ehkki paljud grupi liikmed hääletasid poolt. Kuid võtmetähtsusega oli uute vaatenurkade sisseviimine senisesse üheülbalisse ajalookäsitusse. EP väitis selgelt, et mõningate rahvaste jaoks tähendas maailmasõja lõpp stalinliku Nõukogude Liidu peale surutud uuendatud türanniat, et Euroopa peab saama teadlikuks raudsest eesriidest, ida poolele jäänud ikestatud rahvaste kannatuste suurusjärgust ning tervitab tõsiasja, et Kesk- ja Ida-Euroopa rahvad võivad nüüd nautida vabadust ja õigust oma saatust ise otsustada pärast aastakümneid kestnud Nõukogude ülevõimu või okupeerimist. Olime mitme balti kolleegiga rahul, et meil õnnestus resolutsiooni esimesse

paragrahvi sisestada moraalne tingimuslikkus: ei saa olla lepitust ilma tõe tunnustamiseta ja mineviku mäletamiseta, millele edasises tekstis järgnes üleskutse kogu Euroopale: jagada ja integreerida eri rahvaste mälestusi kujundamaks tõeliselt ühtset Euroopa ajaloolist mälu. Ühtse Euroopa mälu- ja ajaloonarratiivi kujundamine sai üheks edaspidiste püüdluste võtmesõnaks.

TEADVUSTATI KOMMUNISTLIKU REŽIIMI KURITEGUSID

Balti saadikud EPs olid jätkuvalt aktiivsed juhtimaks tähelepanu kommunistliku režiimi olemusele ja kuritegudele. Euroopa Rahvapartei (ERP) balti delegatsioonide juhid (Vytautas Landsbergis, Valdis Dombrovskis ja siinkirjutaja) algatasid juunis 2006 EP-le mälestustahvli kinkimise, meenutamaks 1941. aasta massiküüditamiste 65. aastapäeva. Vasest suur prantsuse ja inglise keeles tahvel valmis Eestis ning andsime selle Strasbourgis avalikul tseremoonial üle EP presidendile. President Josep Borrell ise kohale ei ilmunud, kuid osales mitu asepresidenti, kes kõnealuse meene vastu võtsid. Ametnikud olid seejuures ülskeptilised. Kui baltlased saavutavad oma ajaloo avaliku mäletamise EP ruumides, siis mida teha, kui kõik teised soovivad sama? Mälestustahvel jäi esialgu teadmata paika. Jaanuaris 2007 valiti aga uueks presidendiks Ida-Euroopa ajaloost hästi teadlik Hans-Gert Pöttering, minu poliitilise grupi kauaaegne juht. Asjad hakkasid liikuma, käisime Landsbergisega sobivaid asukohti uurimas. Ja äkki, nagu kõrgemalt poolt juhitud, otsustati mälestustahvel paigutada parimasse mõeldavasse asukohta – Strasbourgi parlamendihoone küllastajate suure vastuvõtuauula seinale. Selle kõrval ripuvad ELi rahvuslipud, mille ees külalisgrupid end pildistavad. Mul oli au vedada aastani 2018 iga aasta 14. juuni paiku Balti küüditamiste mälestusüritust, kuhu kutsusime osalema teistest riikidest kolleegide. See muutus kindlaks traditsiooniks. Süütasime

küünlad, tõime lilli ning pidasime kõnesid. Need kokkusaamised ühise mineviku pinnal tekitasid fraktsioonide vahel erakordse ühtsustunde. Minu naaber suures saalis ja kauaaegne asepresident, Itaaliat esindav Antonio Tajani osutas tõsist huvi 14. juuni mälestamise vastu. Olles valitud 2017 EP presidendiks, oli ta ikka valmis leidma aega, et minu kutse peale kohale tulla. Aastal 2018 sain presidendi kantseleist teate, et Tajani sooviks tulla, kuid ilmselt see ei õnnestu, kuna täisistungil esineb Hollandi peaminister ja EP president peab teda kohe selle järel võõrustama lõunasöögiga. Meie miiting algas istungi järel nagu tavaliselt kell 13. Milline oli üllatus, kui Tajani siiski kohale ilmus, kaasas külaline – peaminister Mark Rutte. Lahendus oli loominguline – tuua külaline enne lõunasööki täiesti uudesse miljösse. Tajani pidas asjakohase kõne, siis palusin ka Ruttel sõna võtta. Olles kuulnud paari eelnevat ettekannet, tuli ta sellega toredasti toime. Siiski, juba algusest otsustasime olla realistid ning kindlustada meie mälestustahvli tulevikku. Eriti muretses Landsbergis. Mis saab siis, kui EP juhtkond vahetub – kas seda siis ei teiseldata? Landsbergis nõudis tahvli kinnitamist seinale kruvidega, et teda oleks raskem maha võtta. Kuid seegi polnud tõsine garantii. Siiski leidsime lahenduse. Kui president Ilves tegi ametliku visiidi Euroopa Parlamendi ning pidas täiskogule kõne, siis organiseerisime koostöös Ilvese meeskonnaga, et visiidi päevakorda lülitati presidendi poolt lilled asetamine mälestustahvli jalamile. See oli ametlik ja toimus EP presidendi saatel. Järgmine kord tegime sedasama Läti presidendi Valdis Zatlersi külaskäigu puhul jaanuaris 2009. Niiviisi omandas mälestustahvel ametnike teadvuses järk-järgult ametliku staatuse.

Eesti ajaloo tutvustamisel vanale Euroopale oli võimalik õige palju teha. Saatsin alati laiali pressiteateid 23. augusti tähtpäevadel, samuti Eesti okupeerimise aastapäeval. Organiseerisin 2010 kõigi EP Balti liikmete (paar erandit välja arvatud)

tänukirja USA riigisekretärile Hillary Clintonile seoses USA-poolse Balti riikide okupeerimise mittetunnustamise poliitika 70. juubeliga; andsime selle oma delegatsiooniga üle USA Brüsseli suursaadikule. Algatasin EP 1983. aasta jaanuari esimese Balti riikide vabadust toetava resolutsiooni 25. aastapäeva tähistamise – see oli ainus ühe rahvusvahelise organisatsiooni ametlik vastus 45 balti vabadusvõitleja 1979. aasta üleskutsele maailma üldsusele likvideerida Molotov-Ribbentropi pakti tagajärjed. Leidsin neli EP liiget, kes olid 25 aastat tagasi hääletanud tolle resolutsiooni poolt ning dokumendi teksti ette valmistanud inglise ametniku. (Vt lähemalt väljaandes „Eesti iseseisvumise teed rajanud dokumendid“ 2013). Korraldasime koos poolakate, tšehhide ja ungarlastega mitmesuguseid ajalookonverentse, kommunismi vastu seisnud vabadusvõitlejate tutvustamist.

Üks EP 2005. aasta Teise maailmasõja tagajärgede resolutsiooni ning arvukate samateemaliste algatuste tulemusi oli aprillis 2008 Euroopa Komisjoni justiitsvoliniku Jacques Barrot' juhtimisel korraldatud kahepäevane kuulamine totalitaarsete kuritegude teemal. Kutsutud olid esindajad kõigist endistest kommunismi all kannatanud riikidest ja ka Venemaalt. Kõnelejad rõhutasid teadmatuse probleemi – paljud vana Euroopa kolleegid olid meie liitumisel imestunud, et Ida-Euroopas ei toimunudki pärast 1945. aastat vabanemist. Tõsteti esile vajadust läheneda üheselt kõigile totalitarismi kuritegudele; see pidanuks saama Euroopa ühise indentiteedi aluseks. Kritisereiti ka Lääne topeltstandardeid. Vytautas Landsbergise sõnul õigluse puudumine tapjate suhtes tapab õigluse ning topeltstandardid tapavad standardid. Osalejad soovitasid Komisjonile koordineerida andmete kogumist ning asutada kommunismi kuritegude uurimiseks rahvusvaheline instituut. Kuulamisele järgnes samateemaline debatt EP täisistungil. Volinik Barrot' sissejuhatust tekitas paraja pettumuse. Kõigi kenade

väljendite lõpuks tegi ta järelduse, et kommunistliku totalitarismi hindamine on esmajoonel iga liikmesriigi probleem. Väitsin oma kõnes, et natsismi ega fašismi ei käsitata riikide siseasjana, vaid nendes nähakse jätkuvat ohtu Euroopa ühistele väärtustele. Ütlesin, et ühinenud Euroopa vajab terviklikku ajalookäsitust ning ühtseid hinnanguid kõigi kuritegelike režiimide suhtes. Kõiki inimsusevastaseid kuritegusid tuleb kohelda võrdse alusel. Kommunistlike režiimide kümned miljonid ohvrid tunnevad endid jätkuvalt teisejärgulistena, kuna nende suhtes ei kehti „Ei iial enam!“ põhimõte. Lõpetasin hoiatusega: see ei ole ainult mineviku probleem. Poliitilise ja moraalse hinnangu puudumine kommunistliku totalitarismi kohta mõjutab negatiivselt meie tänast päeva ning moonutab Euroopa ühist tulevikku. Jacques Barrot' lõppsõna erines avakõnest. Ta täpsustas, et ka EL tervikuna kannab liikmeriikide kõrval vastutust selgitamiseks tõde kommunismi kuritegude kohta ning nõustus, et idapoolse Euroopa inimesed vajavad garantiid totalitaarsete diktatuuride tagasipöördumise eest. Need olid õiged sõnad, kuid tegudeni jäi veel palju maad. Siiski oli kommunismile hinnangu andmine tõusnud omavaheliste arutelude seisundist üle-euroopalisele pinnale. Endiste kommunistlike riikide esindajad jätkasid üha energilisemalt selle teema tõstatamist omaalgatuslikel foorumitel, konverentsidel ja ohvrite meenutamise üritustel. Solidaarsus eri riikide saadikute vahel tugevnes.

ERINEVAD HINNANGUD KOMMUNISTLIKULE MINEVIKULE LÕHESTAVAD EUROOPAT

Sellel taustal tekkis mõte, kuidas ühendada erinevate kommunismi all kannatanud rahvaste kogemused ning vastupanuliikumine üheks tervikuks. Viibides EP delegatsiooniga 2007. aastal Washingtonis, hakkasime slovaki kolleegi Miroslav Mikolášikuga vabal hetkel rääkima slovakkide ja eestlaste lähiajaloo. Kohe selgus,

kui vähe meiegi idaeurooplastena teise samasuguse minevikuga rahva ajaloost teame. Mida siis „vanadelt“ eurooplastelt nõuda? Sain aru, et vajaksime kõik ühist raamatut, mis võiks olla tõsiseltvõetavaks aluseks Euroopa kommunismipärandi edasisele arutelule. Tutvustasin ideed Euroopa Rahvapartei (ERP) grupi ülejäänud üheksa kommunismikogemustega delegatsiooni juhtidele ning siis ERP grupi esimehele Joseph Daulile. Alsace'ist pärit elupõlise loomakasvataja parimad omadused olid terve talupojamõistus ning kindel sõna, millele sai alati loota. Asja otsustas vastastikune usaldus. Kavandatav väljaanne oli kallis, kuid ometi sain sellele järgnevalt ERP grupi täie toetuse. Teaduslikuks koordinaatoriks palusin Bonni ülikooli rahvusvahelise autoriteediga poliitikateaduste professori Ludger Kühnhardti, tegelikku koordinaatsiooni juhtis minu nõunik Kadri Vanem. Iga rahvusdelegatsioon sai ülesandeks esitada kuni 50-leheküljeline ülevaade oma riigi kogemustest kommunistliku diktatuuri all – repressioonid, vastupanuliikumine ning demokraatia taastamine. Aastaks 2009 olid artiklid koos ning ingliskeelne, arvukate fotodega, rohkem kui 400-leheküljeline raamat „The Reunification of Europe: Anti-totalitarian Courage and Political Renewal“ ilmus trükist. Seda tutvustati pidulikult Strasbourgis ERP juhtkonna ning ELi Komisjoni presidendi Barroso juuresolekul. Tegemist on esimese koguteosega, mis ühes kõites tutvustab kümne kommunistliku totalitarismi all kannatanud rahva lähiajalugu. Järgnevalt avaldati kõnealune koguteos prantsuse, saksa, poola, rumeenia ja lõpuks isegi hispaania keeles. Pisut hiljem andsime Eestis kahes trükis välja Mart Laari koostatud Eesti algse peatüki pisut muudetud versiooni pealkirjaga „Estonia: Almost Extinguished, Successfully Reborn“.

2008. aasta osutus kommunistliku totalitarismi teema küpsemisel mitmes mõttes edukaks. 8. aprillil organiseerisid Sloveenia eesistumine ja Euroopa Komisjon Euroopa

avaliku kuulamise totalitaarsete režiimide sooritatud kuritegude teemal. 2008. aasta juunis korraldas Tšehhi senat rahvusvahelise konverentsi „Euroopa südametunnistus ja kommunism“. Sajakonna osaleja hulgas olid niihästi endised vastupanuliikumise esindajad kui ka tegevpoliitikud. 3. juunil võtsid kokkutulnud vastu „Praha Deklaratsiooni Euroopa südametunnistusest ja kommunismist“, mis tõdes, et Euroopat ei saa lugeda ühendatuks enne, kuni me pole suutelised tunnustama kommunismi ja natsismi võrdselt ja

**Leppimist on võimalik
saavutada tingimusel,
et võetakse vastutus,
palutakse andestust
ja edendatakse omal
maal moraalselt
uuestisündi.**

kuritegeliku minevikupärandina. Erinevad hinnangud kommunistliku mineviku suhtes lõhestavad jätkuvalt Euroopat lääneks ja idaks. Kommunismi sooritatud kuritegude eest tuleb võtta üle-euroopaline vastutus. Deklaratsioon soovitas tähistada 23. augustit kui natsismi ja kommunismi ohvrite ühist mälestuspäeva ning rajada rahvusvaheline instituut antud valdkonna uuringute koordineerimiseks. Juhtivad osavõtjad olid Václav Havel, Joachim Gauck ning USA kommunismiohvrite

sihtasutuse Victims of Communism Memorial Foundation juht Lee Edwards. Olin koos mitme Balti kolleegiga üks 22 allakirjutanust.

Praha deklaratsioon ning järgnevad sellelaadsed üritused formuleerisid ideelise raamistiku, mis sai aluseks EP seisukoha kujundamisel. Saabus 2009. aasta kevad. EPi mandaat oli lõppemas, kõik mõtlesid eelseisvatele valimistele. EP liikmete algatusrühm (Jana Hybášková Tšehhist, väsimatu Vytautas Landsbergis, Briti konservatiiv Christopher Beazley, poolakas Jacek Sariusz-Wolski, siinkirjutaja jt) otsustas siiski üritada debatti Euroopa totalitaarse mineviku teemal – keegi meist ei osanud ennustada, milline tuleb järgmine EP koosseis. Tutvustasime oma delegatsiooniga seda ideed EP presidendile, poliitiliste rühmade juhtidele (v.a kommunistid), Komisjoni president Barrosole, justiitsvo linikule jt. Mäletan kohtumist roheliste juhi Daniel Cohn-Benditiga. Punane Dany oli 1968. aastal Pariisi üliõpilasrahutuste legendaarne liider, kuid kuulutas seejärel kommunismi iganenuks ja propageeris selle asendamist vasakradikaalse liikumisega. Dany sai meie soovist aru, kuid pööras siis pilgu minule: te soovite minult toetust, aga miks teie Euroopa Rahvapartei juhid ise seda asja ei aja? Ma ütlen teile, miks. Sest nad on argpüksid.

EUROOPA MÄLU JA SÜDAMETUNNISTUSE PLATVORM

Siiski kandsid jõupingutused vilja. EP debatt toimus meie jaoks sümboolselt 25. märtsil 2009 – Balti küüditamiste 60. aastapäeval. Mulle usaldati Euroopa Rahvapartei seisukohtade ettevalmistamine resolutsiooniks „Euroopa südametunnistus ja totalitarism“. See võeti 2. aprillil vastu 553 häälega (vastu 44, erapooletuid 33). Ometi polnud sellise tulemuseni jõudmine lihtne. Sotside fraktsioon üritas lahjendada just dokumendi sisulist poolt. Algatajate jaoks olid olulisimad kaks konkreetset ettepanekut: rajada Euroopa mälu ja südametunnistuse

platvorm koordineerimaks totalitarismipärandi uurimist ning kuulutada 23. august kõigi totalitarismiohvrite üle-euroopaliseks mälestuspäevaks. Need kaks õnnestus sisse hääletada. Ühtlasi tunnistas EP natsistlikud ja kommunistlikud režiimid Euroopa ühiseks pärandiks ning kutsus üles jätkama põhjalikke arutelusid 20. sajandi kuritegude teemal. Juhtivaks märksõnaks oli jõudmine ajaloolise leppimiseni. Kõige ägedam vaidlus keskendus tolle leppimise tingimustele. Paragrahv 3 sedastas, et ilma tõe ja mäletamiseta pole leppimine võimalik ning et leppimine eeldab ühtset seisukohta kõigi totalitaarsete režiimide suhtes. Suurim võit oli minu algse versiooni säilitamine paragrahvis 16, mis kõige selgemalt sõnastas leppimise eeldused: „[...] kommunistlike totalitaarsete režiimide toimepandud kuritegude avalikustamise ja nendele hinnangu andmise lõppeesmärk on leppimine, mida on võimalik saavutada vastutustunnistades, andestust paludes ja moraalset uuestisündi edendades“ (Euroopa Parlament 2009).

EP suure laienemise järgse koosseisu uute liikmete põhieesmärk oli EP tasemel üle ootuste saavutatud. Kommenteerisin 2009. aasta resolutsiooni kui Euroopa südametunnistuse avaratumise algust. EP rahvasaadikuil on ikka olnud juhtroll selliste teemade tõstatamisel ja vedamisel. Kuid see on alles esimene etapp. Tõeliselt saavad suhtumisi muuta valitsused, liikmesriikide avalik arvamus ja Euroopa Komisjon. Euroopa südametunnistuse ja mälu platvormi asutamine võttis reaalses elus aega. 2010. aastal korraldas platvormi asutamise töörühm rahvusvahelise konverentsi Prahast, kus võeti vastu uus deklaratsioon kommunismi kuritegude kohta. Edasine sõltus liikmesriikide initsiatiivist. Poola eesistumine 2011. aasta teisel poolel otsustas platvormi asutamise, selle büroo asus Prahast ja laienes seejärel ka Brüsselisse. Olles aastast 2012 platvormi järelevalvenõukogu üks viiest liikmest, võisin jälgida tegevdirektori Neela Winkelmanni pühendunud jõupingutusi

(näiteks Tšehhi konkreetsete kommunistlike kurjategijate väljaselgitamist ja nende tegude hindamist), teiselt poolt aga tõdeda Euroopa Komisjoni masendavat ükskõiksust. Platvormil nappis raha, töötingimused kujunesid askeetlikeks. Komisjon küll soovitas platvormile esitada oma tegevuse toetamiseks projekte, kuid ükski neist ei pälvinud rahalist toetust. Platvormi hoidis mitu aastat käimas üksnes Ungari valitsuse abi. 5. juunil 2012 toimus EP presidendi Jerzy Buzeki sponsorluse all platvormi ja EP Euroopa ajalugude lepitusrühma ühiskonverents, teemaks kommunistlike kuritegude õiguslik lahendus. Esitati rahvusvahelise eritribunali moodustamise idee, mis hakkaks analüüsima kommunistlike diktatuuride kõige tõsisemaid kuritegusid. Järgnevalt käivitas platvorm rahvusvahelise õigusala ekspertiid töörühma selle teemaga tegelemiseks. 2013 anti välja keskkoolidele mõeldud käsiraamat „Lest We Forget. Memory of Totalitarianism in Europe“ (Et me ei unustaks: Euroopa totalitarismi mälestus). Üsna tugevat vastukaja on leidnud idee püstitada ELi südamesse – Brüsselisse – totalitarismiohvrite üle-euroopaline memoriaal.

Mis puutub 23. augusti tähistamisesse, siis oli siin eestvedajaks Eesti. Riigikogu võttis juba 2009. aasta kevadel vastu sellekohase otsuse ning justiitsminister Urmas Reinsalu korraldas väärika tseremoonia Vabaduse väljakul kõigi institutsioonide, vabadusvõitluse veteranide ja välisdiploomaatide osalusel. Sellelaadsed tähistamised muutusid Eestis traditsiooniks. Meie justiitsminister hakkas järgnevalt kutsuma sel puhul Tallinnasse mitmeteistkümmene ELi riigi justiitsministeeriumide esindajaid, kes koos arutasid kuidas koordineeritult kommunismipärandile läheneda.

MIS OLEKS VÕINUD OLLA TEISITI?

Mul kipitas mitmeid aastaid keelel idee, kuidas tänapäevasele ja konkreetsele määratleda Vene kasvavat agressivsust ning kommunismipärandi selget hindamist

ühendav lüli. See kehastus nüüd Vladimir Putini isikus. Häiriv oli olukord, milles kommunismi kuritegusid kiputi nägema mõõdaniku dimensioonis, lahus totalitaarse kommunismi õigusliku järeltulija, Vene Föderatsiooni konkreetsest käitumisest. Aprillis 2018, neli aastat pärast Venemaa agressiooni algust Ukraina vastu defineeris Euroopa Komisjoni president Jean-Claude Juncker Vladimir Putinit kui enda sõpra. Ta lisas: „Sest me oleme aastaid olnud sõbrad, isegi kui tänapäeval ei tohtivat Putinit enam oma sõbraks nimetada“. Ja kordas vana narratiivi, nagu poleks midagi juhtunud: „Me peame taastama kontakti Venemaaga. Venemaa on suur tegija, mitte regionaalne jõud. [...] Me peame õppima venelastega kõnelema võrdset tasandil, teineteisele otse silma vaadates.“ Ikka pragmaatiku kinnisidee – Euroopa peab end kohandama Venemaaga, mitte Venemaa euroopaliku õiguskorraga, millega ühinemise lubadusi on ta jöhkvalt ja süsteemselt rikkunud.

Pidasin oma lahkumiskõne parlamendi viimasel täisistungil 17. aprillil 2019, ELi tulevikudebati raames. Kuidas arutada tõsiselt tulevikku, kui me pole samavõrra tõsise vastutustundega selgitanud oma minevikku? Minu väitel ei ole kommunistliku režiimi suhtes autoriteetse rahvusvahelise hinnangu langetamine või sellise hinnangu puudumine minevikuküsimus. Mis on vahe? Natsistliku Saksamaa kuritegude otsustav hukkamõistmine tagas ühe olulise erinevuse: kadus igasugune võimalus, et üks äsjane Gestapo ohvitser oleks tõusnud uue Saksamaa kantsleriks. Nürnbergi tribunali muutis selle mõeldamatuks nii siseriiklikult kui ka rahvusvaheliselt. Sellise otsuse puudumine Nõukogude Liidu kuritegude suhtes ei ole üksnes ajaloolaste ja moraaliteadlaste asi. See on põletav tänapäevane probleem, mille ignoreerimise hinda oleme kõik maksnud enam kui kaks aastakümnet. Juba kakskümmend aastat on kümned valitsused üle maailma sunnitud päev-päevalt tundide viisi arutlema ühel ja samal

murelikul teemal: mida on teinud ja mida kavatseb teha endine Nõukogude Gestapo ohvitser Putin, kuidas temaga käituda? Asjatult raisatud hiiglaslik ressurss, poliitiline ja moraalne mädasoo, mida oleks võidud vältida, asetades nõukoguliku totalitarismi koos oma kriminaalse julgeolekuaparaadiga õigel

Autoriteetse rahvusvahelise hinnangu langetamine kommunistlikule režiimile mõjutab konkreetset tänast rahvusvahelist julgeolekut.

hetkel samale alusele Hitleri režiimiga? Ja tulemus? 2022. aasta Putini sõda, mille käigus sai lõpuks selgeks, et Venemaa on muutunud natsistliku Saksamaa koopiaks. Nagu tõdes Lennart Meri: „Kommunism ja natsism kandsid küll erinevaid mundeid, kuid nad olid kaksikud.“ Kakskümmend aastat tagasi järeldas „glasnosti ristiisa“ ja endine NLKP poliitbüroo liige Aleksander Jakovlev: „Me sumpame ikka haletsusväärselt mudas. Me ei ole ikka veel adunud oma probleemide peamist allikat – ilma Venemaa debolševiseerimiseta pole mingit võimalust rahvuse taassünniks ega tema koha taastamiseks maailma tsivilisatsiooni ridades. Ainult siis, kui oleme endid bolševismist lahti raputanud, tekib lootus Venemaa tervendamiseks.“ Demokraatliku Lääne kaasvastutus on tõsine ja konkreetne.

KASUTATUD ALLIKAD

EUROOPA PARLAMENT. (2009). Euroopa südametunnistus ja totalitarism. Euroopa Parlamendi 2. aprilli 2009. aasta resolutsioon Euroopa südametunnistuse ja totalitarismi kohta. – https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_ET.html

KELAM, T. (2020). Eesti teel muutuvasse Euroopasse. – Riigikogu Toimetised, 42, 151–158.

KELAM, T. (2021a). Eesti eurosaadiku esimesed viisteist aastat Euroopa Parlamendis. – Riigikogu Toimetised, 43, lk 143–152.

KELAM, T. (2021b). Läänemere strateegia algatus – ideed ja tegelikkus. – Riigikogu Toimetised, 44, lk 115–118.

MERI, L. (2000). Varjud maailma kohal. Eessõna – Stéphane Courtois (toim). Kommunismi must raamat: kuriteod, terror, repressioonid. [Tallinn]: Varrak.